

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

4-2021

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Муассис: Фаргона давлат университети.

«FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» журнали бир йилда олти марта чоп этилади.

Журнал филология, кимё ҳамда тарих фанлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

Журналдан мақола кўчириб босилганда, манба кўрсатилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 2020 йил 2 сентябрда 1109 рақами билан рўйхатга олинган.

Муқова дизайни ва оригинал макет ФарДУ таҳририят-нашриёт бўлимида тайёрланди.

Таҳрир ҳайъати

Бош муҳаррир
Масъул муҳаррир

ШЕРМУҲАММАДОВ Б.Ш.
ЎРИНОВ А.А.

ФАРМОНОВ Ш. (Ўзбекистон)

БЕЗГУЛОВА О.С. (Россия)

РАШИДОВА С. (Ўзбекистон)

ВАЛИ САВАШ ЙЕЛЕК. (Туркия)

ЗАЙНОБИДДИНОВ С. (Ўзбекистон)

JEHAN SHANZADAN NAYYAR. (Япония)

LEEDONG WOOK. (ЖанубийКорея)

АЪЗАМОВ А. (Ўзбекистон)

КЛАУС ХАЙНСГЕН. (Германия)

БАХОДИРХОНОВ К. (Ўзбекистон)

ҒУЛОМОВ С.С. (Ўзбекистон)

БЕРДЫШЕВ А.С. (Қозоғистон)

КАРИМОВ Н.Ф. (Ўзбекистон)

ЧЕСТМИР ШТУКА. (Словакия)

ТОЖИБОЕВ К. (Ўзбекистон)

Таҳририят кенгаши

ҚОРАБОЕВ М. (Ўзбекистон)

ОТАЖОНОВ С. (Ўзбекистон)

ЎРИНОВ А.Қ. (Ўзбекистон)

РАСУЛОВ Р. (Ўзбекистон)

ОНАРҚУЛОВ К. (Ўзбекистон)

ГАЗИЕВ Қ. (Ўзбекистон)

ЮЛДАШЕВ Г. (Ўзбекистон)

ХОМИДОВ Ғ. (Ўзбекистон)

АСҚАРОВ И. (Ўзбекистон)

ИБРАГИМОВ А. (Ўзбекистон)

ИСАҒАЛИЕВ М. (Ўзбекистон)

ҚЎЗИЕВ Р. (Ўзбекистон)

ХИКМАТОВ Ф. (Ўзбекистон)

АХМАДАЛИЕВ Ю. (Ўзбекистон)

СОЛИЖОНОВ Й. (Ўзбекистон)

МАМАЖОНОВ А. (Ўзбекистон)

ИСКАНДАРОВА Ш. (Ўзбекистон)

МЎМИНОВ С. (Ўзбекистон)

ЖЎРАЕВ Х. (Ўзбекистон)

КАСИМОВ А. (Ўзбекистон)

САБИРДИНОВ А. (Ўзбекистон)

ХОШИМОВА Н. (Ўзбекистон)

ҒОҒУРОВ А. (Ўзбекистон)

АДҲАМОВ М. (Ўзбекистон)

ХОНКЕЛДИЕВ Ш. (Ўзбекистон)

ЭГАМБЕРДИЕВА Т. (Ўзбекистон)

ИСОМИДДИНОВ М. (Ўзбекистон)

УСМОНОВ Б. (Ўзбекистон)

АШИРОВ А. (Ўзбекистон)

МАМАТОВ М. (Ўзбекистон)

ХАКИМОВ Н. (Ўзбекистон)

БАРАТОВ М. (Ўзбекистон)

Муҳаррирлар: Ташматова Т.
Жўрабоева Г.

Мусахҳиҳ: Шералиева Ж.

Таҳририят манзили:

150100, Фаргона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй.
Тел.: (0373) 244-44-57. Мобил тел.: (+99891) 670-74-60
Сайт: www.fdu.uz

Босишга рухсат этилди:

Қоғоз бичими: - 60×84 1/8

Босма табоғи:

Офсет босма: Офсет қоғози.

Адади: 50 нусха

Буюртма №

ФарДУ нусха кўпайтириш бўлимида чоп этилди.

Манзил: 150100, Фаргона ш., Мураббийлар кўчаси, 19-уй.

**Фаргона,
2021.**

М.Исамиддинов Қадимги Фарғона ва Суғд кулолчилигини ўрганишнинг айрим долзарб масалаларига доир	72
Б.Усмонов Фарғона водийси Темурийлар даври тарихининг жаҳон темурунослигида ўрганилиши	77
Лианг Юн, Н.Камбаров Қанғ маданияти ҳақида хитойлик олимларнинг фикрлари	81
О.Пуговкина Туркистонда 1917 йил февраль инқилоби: Туркистонда “собик” империя амалдорларига бўлган ижтимоий эҳтиёж ва уларнинг сиёсий фаоллиги	90
А.Ўткиров Хайрия ва ҳомийлик феномени илмий-назарий таҳлили	98
С.Ҳақимова XIX-XX аср боши тарихий манбаларида Ўзбекистон ҳудудидаги сув ҳавзаларига оид маълумотлар	103
С.Анаркулов Тошкент вилояти саноат шаҳарлари аҳолисининг этник тарихи ва таркиби хусусида.....	110

АДАБИЁТШУНОСЛИК

З.Қобилова, Н.Турсунова Татаббулар силсиласи.....	118
П.Туропова Услуб жилолари ёхуд адиб маҳорати	123
Д.Ғуломов Ретроспектив сюжет хусусида айрим мулоҳазалар	128
М.Маҳмудова Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳукмронлиги даврида сув иншоотлари ва боғдорчилик санъати.....	134

ТИЛШУНОСЛИК

Р.Сайфуллаева, Н.Ғайбуллаева Тиббий эвфемизмларнинг социал хосланиши	138
Т.Эназаров, С.Ғаниева Инглиз ва ўзбек тиллардаги аёллар исмларининг келиб чиқиши тарихидан	145
М.Мамажонов Антропонимларни дискурс релеванти сифатида тадқиқ этишнинг лингво-этномаданий асослари	150
Ж.Абдуллаев Тил қурилишининг асосий бирликлари академик Азим Ҳожиёв талқинида	155
Д.Собирова Ўзбек болалар шеърояти морфопоэтикаси	160
Д.Шокирова, Ш.Шокиров Инглиз тилида “property-мулк” концепти тадқиқи.....	164
Н.Абдурахмонова Ўзбек тили электрон корпуси учун матнлар репрезентативлиги масаласи	169
А.Мусоева Self-нинг Ўзбекистон таълим тизимида жорий этилиши билан боғлиқ муаммолар.....	174

ТАРИХ

УДК: 92/99+626.81/.85

**ХІХ-ХХ АСР БОШИ ТАРИХИЙ МАНБАЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДАГИ СУВ
ҲАВЗАЛАРИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР**

**СВЕДЕНИЯ О ВОДОЕМАХ НА ТЕРРИТОРИИ УЗБЕКИСТАНА ИЗ ИСТОРИЧЕСКИХ
ИСТОЧНИКОВ ХІХ - НАЧАЛА ХХ ВЕКОВ**

**INFORMATION ABOUT WATER RESERVOIRS IN THE TERRITORY OF
UZBEKISTAN IN HISTORICAL SOURCES OF THE ХІХ - EARLY ХХ CENTURIES**

Хакимова Саида Бахтиёровна¹

¹Хакимова Саида Бахтиёровна

– Фаргона давлат университети, таянч докторант.

Аннотация

Мақолада ХІХ – ХХ аср боши хорижий тарихий манбаларида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган асосий сув ҳавзалар – Орол денгизи, Амударё, Сырдарё, Зерафшон, Қашқадарё, Чирчиқ дарёлари ҳақидаги маълумот ва қарашлар таҳлил қилинган. Ушбу сув ҳавзаларига хорижликларнинг қизиқишини белгилаб берган сабаблар очиб берилган.

Аннотация

В статье проанализированы сведения и воззрения на основные водоемы на территории современного Узбекистана – Аральское море, реки Амударья, Сырдарья, Зерафшан, Кашкадарья, Чирчик в зарубежных исторических источниках ХІХ - начала ХХ веков. Раскрыты причины интереса зарубежных исследователей к данным водным объектам.

Annotation

The article analyzes the information and views on the main water bodies on the territory of modern Uzbekistan - the Aral Sea, the Amu Darya, Syrdarya, Zeravshan, Kashkadarya, Chirchik rivers in foreign historical sources of the ХІХ - early ХХ centuries. The reasons for the interest of foreign researchers to these water bodies are revealed.

Таянч сўз ва иборалар: Орол денгизи, Амударё, Сырдарё, Зерафшон, Қашқадарё, Чирчиқ, Ўзбой, “Амударё масаласи”, сугориш.

Ключевые слова и выражения: Аральское море, Амударья, Сырдарья, Зерафшан, Кашкадарья, Чирчик, Узбой, “Амударьинский вопрос”, орошение.

Key words and expressions: Aral Sea, Amu Darya, Syrdarya, Zeravshan, Kashkadarya, Chirchik, Uzboy, “problem of Amudarya”, irrigation.

Ўрта Осиё ҳудудидаги илк цивилизация минтақанинг асосий сув манбалари бўлган йирик дарёлар бўйида вужудга келган. Шундай экан, қадимдан табиий сув тизими юртимиз ҳудудидаги ижтимоий тараққиётнинг гарови ҳисобланади. Таъкидлаш жоизки, денгизлар, дарёлар, кўлларнинг ҳавзаси ва ўзани мингйиллар давомида табиий сабабларга кўра бир неча маротаба ўзгарган. Бу ўзгаришлар аҳолининг истиқомат қиладиган ҳудудига ва турмуш шароитига жуда катта таъсир кўрсатади. Жумладан, йирик дарёлар ва улар ўзанининг йўналишини ўзгартириши ёки қуриб қолиши, янги ўзанларнинг вужудга келиши аҳолининг миграциясини келтириб чиқарган. Бунинг натижасида

обод масканлар ташландиқ ерларга айланиб ва, аксинча, дарёларнинг янги ўзани атрофидаги қўриқ ерлар ўрнида эса аҳоли манзилгоҳлари қад кўтаради. Демак, юртимиз ҳудудида мавжуд сув тизими турли замонларда трансформацияга учраб, ҳозирги ҳолатидан фарқ қилган.

Хусусан, ХІХ-ХХ аср бошларида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган асосий сув манбаларининг ҳолати ҳам ўзгача бўлиб, улар ўша давр манбаларида тавсифланган. Бу борада, айниқса, Россия империясининг ҳарбий-стратегик мақсадларидан келиб чиқиб, ўлкадаги сув манбаларини ўрганган рус муаллифларининг асарлари диққатга сазовордир.

Бу даврда юртимиз ҳудудидаги энг муҳим сув манбалари сифатида Орол денгизи, Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Сурхон, Қашқадарё, Чирчиқ дарёларини келтиришимиз мумкин. Туркистонда мавжуд дарёларнинг барчаси икки йирик ҳавза: Орол денгизи ва Балхаш кўли ҳамда учта кичик: Олакўл, Иссиқкўл ва Лобнор кўллари ҳавзасига киради [11. 150]. Бундан Орол денгизи ҳавзасига ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидан оқиб ўтувчи энг йирик учта дарё – Амударё, Сирдарё, Зарафшон тегишли. Туркистон дарёларининг барчаси тоғларда бошланиши сабабли тезоқардир ва бу хусусиятини текисликда ҳам йўқотмайди. Уларнинг барчаси қуйи оқимида шимоли-ғарбга қараб оқади. Қорлардан тўйинувчи бу дарёлар баҳорда ёки ёз ўрталарида тошиб, ўзанларидан чиқади. Бу даврда уларнинг сатҳи кун давомида бир неча марта ўзгариши мумкин.

Л.Костенко дарёларнинг ижтимоий аҳамиятига тўхталар экан, уларнинг асосий қарвон йўлларини кесиб оқишини, шу боис улар ҳеч қачон савдо алоқаларида муҳим роль ўйнамаганини айтиб ўтади. Ваҳоланки, бу дарёлар суғориш жиҳатидан аҳоли учун ниҳоятда зарурий аҳамиятга эгаллиги, улар чўлларни обод қилишга хизмат қилиши таъкидланади. Шу ўринда баъзи дарёларнинг суви тамоман суғоришга сарфланиши, жумладан, қачонлардир Амударёга қуйилган Зарафшон сувлари суғоришга кўп ишлатилгани боис эндиликда Амуга етиб бормади қолгани қайд этилади [11. 154]. Демак, суғоришга сарфланиши натижасида дарёлардаги сув ҳажмининг камайиши муаммоси минтақамизда азалдан мавжуд бўлган. Амударё ва Сирдарёга хос бўлган яна бир жиҳат қайд этилади. Яъники, жанубдан шимолга қараб оқувчи дарёлар шарққа қараб оғиш хусусиятига эга ва Турон пасттекислигидаги икки азим дарё бу назариянинг яққол исботи бўлиб хизмат қилади. Уларнинг ҳар бири ғарб томонидан бир нечтадан қуриб қолган ўзанларга эга бўлиб, шарқ томонида бундайларнинг бирортаси ҳам мавжуд эмас [24]. Бундай ҳодиса минтақадаги қатор шаҳар ва қишлоқларни барбод

қилгани археологик тадқиқотлардан ҳам маълум.

Минтақанинг энг йирик сув ҳавзаси, шубҳасиз, Орол денгизи бўлган. Орол денгизи тарихи бир неча ўн минг йилликлар билан белгиланади. Сўнги илмий изланишларда қўлланилган радиоуглерод усулини қўллаган сибирлик олимлар Орол денгизи 20-24 минг йил аввал пайдо бўлган, деган фикрни илгари сурмоқдалар. 1960 йилларга қадар дунёда катталиги жиҳатидан тўртинчи ўринда турувчи кўл саналган. Ғарбдан шарққа чўзилиб кетган Кўк орол денгизини икки қисмга – Катта ва Кичик Оролга бўлиб турган. Орол денгизининг асосий манбаи унга жанубдан қуйилган Амударё, шимоли-шарқдан қуйилган Сирдарё эди [7. 96].

Қадимдан Орол денгизи унинг атрофида истиқомат қилган халқлар ҳаётида хўжаликнинг асоси, транспорт артерияси сифатида муҳим аҳамият касб этган. Шу боис тарихий манбаларда Орол денгизи кўплаб тилга олинади. Антик муаллифлар Орол денгизи ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишмаган. X-XIII аср араб географлари Истахри, Масъуди, Ибн Хавқал, Ибн Даст, Идриси ва Ёқут ўз асарларида Орол денгизини Хоразм кўли номи билан тилга олади ва унинг айланасини 100 фарсах, сувини аччиқ-шўр, суви чиқиб кетадиган жой йўқ, денгизга Жайхун ва Шош дарёлари қуйилади, деб қайд этадилар [17. 9].

Шундай бўлса-да, XIX аср бошида европаликлар Орол денгизи ҳақида ҳали аниқ маълумотга эга эмас эдилар. 1820 йилда А.Негри элчилик миссияси таркибида бўлган капитан Е.Мейендорф ўзининг сафарномасида Орол денгизи ҳақида бир қатор маълумотларни берган. Жумладан, Шарқда унинг Урганч денгизи деб аталиши, шарқ ва шимоли-ғарбидан қумлоқлар, шимоли-шарқдан адирлар, ғарбдан тоғлар билан ўралгани, денгизнинг жанубида оролларнинг кўплиги ва уларда балиқчилик билан шуғулланувчи оролликлар истиқомат қилиши, Орол денгизидан афтидан Каспий денгизи билан бир хил балиқлар борлиги айтиб ўтилган [15. 21]. Муаллифнинг қирғоқлари қояли бўлгани учун денгизнинг

ТАРИХ

ғарби чуқурроқ бўлиши кераклиги ҳақидаги тахмини кейинчалик А.Бутаков экспедицияси давомида тасдиқланади.

XIX асрнинг 70-йилларига келиб махсус изланишлар натижасида рус муаллифлари денгиз ҳақида анча аниқ маълумотларга эга бўлиш. Жумладан, Орол денгизи Турон пасттекислигининг ғарбий чеккасида, Каспий денгизидан 260 верст чаирирм (верста – 1066,9 метрга тенг узунлик ўлчови – муал.) шарқда жойлашган. Денгизнинг шимолдан жанубга узунлиги 400 верст, кенглиги 200-270 верст бўлиб, майдони 1100 географик миляни (географик миля – 1855,3 метрга тенг узунлик ўлчови) ташкил этган[14. 110]. XX асрнинг ўрталарида бу кўрсаткич деярли ўзгармай, узунлиги 428 километр, энг кенг қисми 284 километрни ташкил этган[23. 102]. Демак, бир аср давомида Орол денгизининг ўлчамлари сезиларли ўзгаришларга дучор бўлмаган.

Ваҳоланки, XIX аср француз тадқиқотчиси Э. Реклю Орол денгизи ҳақида 1873 йилда шундай фикр билдирган: “Орол денгизи ҳар йили ўн миллиард метр куб дарё сувидан маҳрум бўлиши натижасида умумий ҳажмининг ўндан бирини йўқотади. 4-5 йилдан кейин денгиз ҳозирги ҳолатнинг тенг ярим миқдорига эга бўлиб қолади. Унинг текис ва кенг қисмидаги сувлар қуриб, фақат икки кўл ҳавзасида сақланиб қолади... Натижада қадимий Орол денгизи чўлларда йўқолиб кетиб, унинг ўрни фақатгина кўл ва ботқоқликлардан иборат бўлиб қолади”[19. 310-311]. Кўриниб турибдики, Э.Реклю Орол денгизининг келажакда қуриб қолиши мумкинлигини тахмин қилган. Италиялик географ Луиджи Хьюг 1874 йилда чоп этилган “Орол денгизи” рисоласида ҳам А.О.Дюгамель, Л.А.Загоскин, П.Ф.Анжу, А.И.Бутаков, К.В.Струве томонидан турли йилларда ўтказилган ўлчов ишларига асосланиб, денгиз сатҳининг тобора пастлаб бораётганига ва унинг келажакда қуриб, алоҳида кўлларга бўлиниб кетишини айтади[3. 43]. Лекин бу ҳодиса муаллифлар башорат қилганларидек тез муддатда рўй бермаган. Шунингдек, XIX аср охири – XX аср бошларида америкалик географ Хентингтон Ўрта Осиё ҳудудининг “прогрессив қуриб

бориш назарияси”ни яратади. У Оролбўйидаги илгари суғорилган, лекин эндиликда ташландиқ бўлиб қолган ерлар, турар жойларни кўриб, бундай аҳволнинг асосий сабаби – иқлимнинг қуруқлашиб бориши, деган хулосага келади.

Г.Е.Грум-Гржимайло, И.В.Мушкетов, П.А.Кропоткинлар ҳам шунга яқин фикр билдирганлар. Бу назария Л.С.Берг ва А.И.Воейков томонидан рад этилади. А.И.Воейков Ўрта Осиё дарёлари тоғлар ва иқлим маҳсули, дея баҳо бериб: “Ўлкада доимо ўсиб бораётган қурғоқчилик йўқ, фақат қурғоқчил йилларнинг алмашилиб туриши кузатилмоқда, айрим йилларда дарё ва кўлларга сув камроқ келади, музликлар қисқаради ва серёмғир, қорли, намли йилларда эса музликлар тўйинади ҳамда дарё ва кўлларда сувнинг миқдори кўпаяди”, деб изоҳ берган[18. 112]. Дарёларда сув миқдорининг улар бош олувчи тоғлардаги метеорологик вазиятга боғлиқлиги совет даври тадқиқотчилари томонидан ҳам илгари сурилган. XX асрнинг 50-60-йилларида сунъий суғориладиган ер майдонларининг жадал равишда кенгайтирилиши Амударё ва Сирдарё сувларининг табиий регрессияси пайтига тўғри келиб, фожиали тасодифни юзага келтиради.

Орол денгизига икки дарё тинимсиз сув олиб келиб, денгиздан чиқиб кетадиган дарё бўлмаса-да, ундаги сув қирғоқларидан тошиб чиқиб кетмаслигига изоҳ сифатида ўша пайтда маҳаллий аҳоли орасида юрган нақл кўплаб рус муаллифларида учрайди. Бу нақл Орол денгизининг тубида уни Каспий денгизи билан боғлайдиган туннель бор, деган фикрдан иборат эди. Олимлар эса бу ҳодисани физикавий қонуниятга асосланиб, яъни аслида денгиз сатҳининг ошиб кетмаслиги сувнинг юқори буғланиш даражасига боғлиқ эканлиги билан изоҳлайдилар.

Амударё Марказий Осиёдаги энг серсув дарё ҳисобланиб, Панж ва Вахш дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлади. Илгари Амунинг ирмоқлари бўлмиш Шерободдарё, Қашқадарё, Зарафшон ҳозирда ўз сувини бу дарёгача етказиб келолмайди. Бу ҳолатни XIX асрдаёқ кузатиш мумкин эди.

XIX асрда Амударёнинг рус ва европа манбаларида кўплаб тилга олиншига сабаб, ўзига хос “Амударё масаласи”нинг вужудга келиши бўлган. Бу масаланинг моҳияти Амударёнинг Сариқамиш ботқоқлигидан бошлаб Каспий денгизи томон йўналган қадимий ўзани – Ўзбойни ўрганиб, дарё сувини қайта Каспий денгизига буриш ва шу орқали Россияни Ўрта Осиё билан боғлайдиган қулай сув йўлини яратиш истиқболларини аниқлашдан иборат эди. Бу ғоя тарихан Петр I ҳукмронлиги даврига бориб тақалиб, Ўзбойни ўрганишга илк қадамлар ўша пайтдаёқ ташланиб, муваффақиятсиз яқун топган эди. Амударёнинг тарихий даврда Каспийга қуйилгани ёки йўқлиги масаласи А.Гумбольдт, М.Я. де Гук, В.Аленицин, А.Каульбарс, И.Стебницкий, В.Лохтин, Буюк князь Н.К.Романов, Д.Логофет, А.Коншин, В.Бартольд каби тадқиқотчиларнинг асарларида келтирилади[2;1;4; 9; 22; 13; 20; 12; 10; 5].

Амударё XIX асрда рус тадқиқотчилари томонидан денгизга қуйилиш жойидан Калифгача, яъни 1000 верст масофада махсус ускуналар воситасида тасвирга туширилган. Унинг кенглиги юқори оқимида 350 сажени ташкил этган. Хива хонлиги ҳудудида кенглиги 1-2 верст оралиғида бўлиб, Сирдарёга қараганда кенроқ ва серсув бўлган. Чуқурлиги 1-3 сажени оралиғида эди. Оқими анча тез бўлиб, соатига 4-6 верстни ҳосил қилган[11.187]. Юқори қисмида эса оқим тезлиги соатига 9 верстни ташкил этиб [16,21], бу, дарёнинг тоғли ҳудуддан текисликка томон катта қияликда оқиши билан изоҳланади. XIX – XX аср боши тадқиқотчилари дарё оқимининг тинимсиз ўзгариши, қирғоқларнинг ювилиб кетиши ва янги оролларнинг пайдо бўлишини Амударёнинг ўзига хос жиҳати сифатида қайд этадилар [11,188;12,103]. Бу ўзгаришлар дарё атрофида мавжуд бўлган давлатларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётига катта таъсир ўтказган.

Амударёнинг қишлоқ хўжалигини ривожлантиришдаги истиқболлари ҳақида Д.Логофет шундай мулоҳаза қилади: “Шмидт ва Дорандтларнинг ҳисоб-

китоблари бўйича Амударё секундига 976 дан 4537 кубгача сув ўтказишига қарамай ҳозирда унинг аҳамияти унчалик катта эмас; бироқ келажақда Ўрта Осиёнинг энг катта дарёси сувлари суғориш мақсадларида ишлатилишини тахмин қилиш мумкин. Бу йўл билан юз минглаб одамларга ҳаёт берилиб, Амударёнинг аҳамиятини Бухоро хонлигида Зарафшоннинг тутган аҳамиятига тенглаштириш мумкин”[12. 111]. Дарёнинг ўрта оқими бўйлаб ўтмишда гуллаб-яшнаган шаҳар ва қишлоқларнинг харобалари топилгани унинг суғоришда фойдаланиш учун салоҳияти катта эканлигига далил сифатида келтирилади. Бунинг учун Амударёдан ажратилиши мумкин бўлган сув миқдори секундига 112,85 сажени кубни ташкил этиши, у ҳолда Орол денгизи сатҳи биров пастлаши мумкинлиги таъкидланган. Лекин денгиз атрофида аҳоли камлиги ва чўллар билан ўралгани боис сатҳининг пасайиши ҳеч қандай зарар келтирмаслиги айтилади[12.112]. Бу хулоса албатта экотизимга нисбатан ёвузлик бўлиб, Орол сатҳининг пасайишига бундай лоқайд муносабат охири қандай оқибатларга олиб келгани маълум.

Сирдарё Марказий Осиёнинг энг узун ва сув ҳажми бўйича иккинчи ўринда турувчи дарёсидир. У Фарғона водийсининг шарқий қисмида, Норин ва Қорадарёнинг қўшилишидан ҳосил бўлиб, асосан қор ва музлик сувлари билан тўйинади. Сирдарёга қуйиладиган йирик дарёлар – Оҳангарон, Чирчиқ, Келес ва Арисдир.

Сирдарё ҳақидаги қадимги маълумотлар юнон тарихчиларининг асарларида учрайди. Лекин улар Сирдарёни ҳам Амударё каби Каспий денгизига қуйилади, деб тавсифлаган. Ўрта Осиёда бўлган европалик сайёҳлардан ҳеч бири инглиз Энтони Женкинсондан аввал бу дарёни эслатиб ўтмаган. У ўзининг 1558 йилги харитасида уни Орол денгизига қуйилган ҳолда, аммо денгизни “Хитой кўли”, деб кўрсатган. Ҳатто шунга қарамай, XVI-XVII асрлардаги хариталарда дарё Каспийга қуйилган тарзда тасвирлашган. Ҳолбуки,

ТАРИХ

руслар Осиё халқлари билан алоқалари орқали бу дарё ҳақида яхши билишар ва 1627 йилда аввалги карталар изоҳлаб ёзилган “Катта Чизмага Китоб”да Сирдарё шарқдан Мовий (Орол) денгизига қуйилади, деб қайд этилган[21.28].

Сирдарёнинг Яксарт номи ва унинг Ўрта асрлардаги шакллари Хашарт (Ашард, Хасарт) қадимги эроний йакшарта (jaxsa-arta) сўздан ясалган бўлиб, “соф дур” маъносини билдиради. Сирдарёнинг қуйи оқими ва Орол бўйидаги қисми қадимдан Сир, деб аталиб келинган ва кейинчалик бу ном бутун дарёга нисбатан қўлланила бошлаган. Бу, сакча “сир” – сувли дарё ёки туркча “сир” – дарёнинг бурилиш ери сўзларидан келиб чиқиши мумкин[8. 45].

XIX аср 70-йилларига қадар рус тадқиқотчилари томонидан Сирдарёнинг қуйи оқимигина нисбатан яхши ўрганилган бўлиб, юқори оқими ҳақида фақат унинг Норин дарёсидан оқиб чиқиши маълум эди. Е.Мейендорф Сирдарёга Оқбура дарёси қўшилгач серсув бўлиши, унинг бошланиши Олатоғдалиги, узунлиги тахминан 12 минг верст эканлигини қайд этган[15. 59].

Қўқон хонлиги эгаллангач, дарёни тўлиғича ўрганиш имкони пайдо бўлади. Шунда Сирдарё оқимининг шаклланишида биргина Норин эмас, балки Қорадарё ҳам иштирок этиши, Намангандан 12 км жанубда уларнинг қўшилишидан айнан Сирдарё ҳосил қилиниши маълум бўлади[11. 230]. Қўқон хонлиги ҳудудида Сирдарё анча чуқур ўзан бўйлаб оқар, қуйи қисмида эса қирғоқлар пастқам бўлиб, тошқинлар пайтида уларни сув босган. Чуқурлиги 3 сажендан (сажень – 2,13 метрга тенг узунлик ўлчови – муал.) кам эмас, кўп жойларда эса 5 саженга боради. Сирдарёнинг кенлиги 120 сажендан 250 саженгача чўзилган.

Сирдарёнинг юқори оқими серсувлигидан ёз ойларида Наманган уездидан Хўжандга ва у ердан Сирдарё фортларигача солларда ёғоч оқизиб борилган. Дарёнинг музлаш тартиби унинг оқими бўйлаб фарқ қилган. Масалан, юқори оқимида Чиноз яқинида январь-февраль ойларида 3 ҳафтага муз билан қопланиши, Хўжанд яқинида эса

умуман музламаслиги мумкин. Қуйи оқимида эса ноябрдан мартгача музлаши кузатилади[11.254]. Дарёнинг музлаш тартибини ўрганиш Россия учун кемалар қатновини йўлга қўйишда аҳамиятли бўлган. Айни шу нуқтаи назардан Сирдарёда мавжуд кечувлар ҳам ўрганилган.

Сирдарё қуйи оқимида икки асосий ирмоққа бўлиниб кетади. Улар Қораўзак ва Ёмондарё деб номланган. Бундан ташқари, Қувондарё, Янгидарё, Берқозон, Қозоли, Утутлов каби бир қатор майда ирмоқлар ҳам ажралиб чиқади. Булардан Янгидарё ирмоғи қорақалпоқлар томонидан Сирдарёдан кавлаб чиқарилган каналнинг кенгайиши натижасида вужудга келган[14. 98]. Янгидарёнинг Сирдарё қуйи оқимига кўчиб борган қорақалпоқлар ҳаётида муҳим ўрин тутгани бошқа тарихий манбалардан ҳам маълум бўлиб, XIX асрда у серсув ирмоқ саналган ва атрофдаги ерларни суғоришнинг асосий манбаи эди. Қувондарё ҳам худди шундай муҳим аҳамиятга эга бўлган. Умуман олганда эса, ўша пайтда Сирдарёнинг Фарғона водийси ҳудудида суғориш ишларидаги аҳамияти унча катта баҳоланмаган. Суғориш асосан тоғлардан оқиб келувчи майда ирмоқ ва сойлардан олинадиган сув ҳисобига амалга оширилиши қайд этилади. Улар қаторига Исфара, Каттасой, Сўх, Шохимардонсой, Исфайрамсойларни киритиш жоиз. Шунга қарамай, Сирдарёни Фарғона водийси ва Тошкент воҳасининг асосий сув ўзаги дейиш мумкин.

Ўзбекистон ҳудудидаги яна бир йирик дарё Зарафшон ҳисобланади. Дарё узунлиги 877 км. Зарафшон номи форсчадан “олтин сочувчи” маъносини англатади. XIX аср тадқиқотчиларининг умумий фикрича, бу номни унинг суви таркибида олтин зарралари бор қумларнинг мавжудлиги эмас, балки унинг сувлари билан суғорилган унумдор ерларнинг шу жой аҳолиси фаровонлигини оширганлиги жиҳати белгилаб беради.

XIX аср тадқиқотларида ёзилишича, Зарафшон дарёсининг узунлиги 600 верст, шундан 350 верст қисми Туркистон генерал-губернаторлиги, қолган қисми

Бухоро амирлиги худудидан ўтган. Юқори қисми тоғли худудларда бўлгани ва баландликдан тушгани учун оқими жуда тез. Оқимнинг тезлигидан дарёнинг чуқурлигини ўлчаш имкони ҳам мавжуд эмас. Панжикентдан бошлаб дарё текисликка чиқиб, кенгая боради. Тоғли худуддан чиққач, Зарафшон сувлари ариқларга тақсимлана бошлайди. Бундай ариқларнинг энг каттаси Дарғом (Ангор) ва Нарпай ариқларидир. Дарғомнинг узунлиги 70 верст бўлиб, кўринишидан катта дарёга ўхшайди. Самарқанддан 8 верст шимолда Зарафшон Оқдарё ва Қорадарёга ажралиб оқади (форсчада Дарё-и Сафед ва Дарё-и Сиёх). Бунда Оқдарё асосий ўзан ҳисобланади. Улар бир-биридан 15-18 верст масофага узоклашиб, Хатирчи яқинида қайта бирлашади[11. 225]. Дарёнинг бу икки кўли улар орасида жойлашган Миёнқол водийсини ҳамда ундан шимол ва жанубдаги ерларни суғорувчи сув манбалари бўлган. Бунда Қорадарё муҳим аҳамиятга эга бўлиб, кўпроқ майдонни суғоргани боис унга тўғон ёрдамида Оқдарёдан қўшимча сув йўналтирилган. Ушбу заруратни империя маъмурлари Бухоро амирлигига сиёсий таъсир ўтказиш воситаси деб билган. Чунончи, Д.Логофет Қорадарёга сув ўтказмасликни воҳа аҳолисини ўлимга маҳкум этиш билан тенглаштиради[12. 114]. Шунга ўхшаш фикрни швейцариялик саёҳатчи Генри Мозер ҳам ўз қайдларида келтиради[6. 610].

Зарафшон сувлари ҳам ўзида кўп лойқа чўкиндиларни оқизиб келгани боис суғориладиган ерлар учун табиий ўғит бўлиб, ҳосилдорликни оширган. Шу сабабдан бу воҳада ҳар бир қарич ердан унумли фойдаланишган. Рус тадқиқотчилари йирик сув ҳавзаларини албатта кема қатновини йўлга қўйиш мумкинлиги жиҳатидан ҳам ўрганганлар. Лекин Зарафшон сувининг тўлалигича суғориш мақсадларида ишлатилиши унинг ўзанини чуқурлаштиришга йўл қўймагани боис бу дарёда навигация учун имконият йўқ эди. Ундан фақат солларда ёғоч ташишда фойдаланиш мумкин бўлган.

Ўзбекистон худудидаги яна бир дарё Қашқадарё бўлиб, у Ҳисор тизмасига кирувчи тоғлардан бошланади. XIX аср манбаларида Қашқадарёнинг Китобдарё, Шаардарё, Яккабоғдарё каби тоғ дарёларининг қўшилишидан ҳосил бўлиб, икки ирмоққа бўлиниб оқади [12. 117], яна бир манбада эса Қашқадарё Оқдарё дарёсига қуйилгач, унга ўз номини беради, деб қайд этилган[14. 110]. Дарёнинг суғорма деҳқончилик учун жуда катта аҳамиятга эга эканлиги, унинг суви охириги томчигача Шаҳрисабз воҳасидаги далаларга сарфланиши таъкидланиб, ўша пайтда ҳам дарё Қарши шаҳридан 60 верст ғарбда чўлда йўқ бўлиб кетиши айтилади. Зарафшон ва Қашқадарё дарёлари шу хусусияти билан жуда ўхшашдир.

Тошкент воҳасининг асосий сув бўғини Чирчиқ дарёси ҳисобланиб, у Сирдарёнинг йирик ўнг ирмоғидир. Узунлиги 454 км. Дарё X асрда Наҳр ат-Турк ёки Наҳр ал-Атрок, яъни “Турклар дарёси”, шунингдек, Наҳри Туркистон деб аталган. Форс тилидаги манбаларда у Об-и Порйак ёки Об-и Турк деб номланган. Бу дарёнинг ҳозирги номи Чирчиқ ҳам келиб чиқиши туркча бўлиб, сир + чик, яъни Кичик Сир маъносини билдиради. Чирчиқ номи туркча чадир/чайир – “яйлов” сўзидан ҳам келиб чиққан бўлиши мумкин. Бу ном суғд ҳужжатларидан бирида (А-14) Чиғирчик шаклида, “Манас” эпосида Чайирчик шаклида, “Бобурнома”да эса Чир шаклида қайд этилган[8. 46].

Чирчиқ Чотқол ва Пском дарёларининг қўшилган жойидан бошлаб 35 верст масофада тоғ оралаб оқади. Сойлик қишлоғидан 5 верст яқинликда дарё кенгликка чиқиб, айнан шу жойдан қадимги Захариқ канали бош олади. Қорасув ирмоғи орқали эса Чирчиқ ўз сувининг бир қисмини Ангрен дарёсига ҳам етказиши. Текисликка тушиб боргани сари дарё кенгайиб, эни 35 верстга етадиган қамишлар қоплаб олган ботқоқликка айланади. Уни бир қатор майда ирмоқлар ва ариқлар кесиб ўтиб, улар ҳаммаси Сариксув деган умумий номга эга. Чирчиқ ҳавзаси Сирдарёнинг яна бир ирмоғи бўлган Ангрен дарёси

ТАРИХ

ҳавзасига туташиб кетади. Уларнинг Сирдарёга қуйилиши оралиғидаги масофа 10 верст. Тошкент воҳасининг яна бир дарёси – Келеснинг қуйилиш жойи эса 20 верст узоқликда жойлашган. Бу даврда Ангрэн суви суғориш мақсадида қазилган кўплаб ариқларга бўлиниб, Сирдарёга етиб бормай қолган эди[14. 100-101].

Шундай қилиб, XIX-XX аср бошида хорижий тадқиқотчилар Ўрта Осиёдаги сув ресурсларига катта қизиқиш билдирган. Хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига алоқадор Орол денгизи,

Амударё, Сирдарё, Зарафшон каби йирик сув манбалари Россия империяси, Англия каби давлатларнинг минтақадаги стратегик мақсадларини рўёбга чиқариш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга эди. Шу боис ушбу сув манбаларини тадқиқ қилиш ва тавсифлаш кўпроқ айнан Россия империяси вакиллари томонидан амалга оширилган. Шу билан бирга, ўлкага бевосита ташриф буюрган ёки тарихий-географик манбалар асосида ўрганган инглиз, француз, немис, италиялик муаллифларнинг асарларида ҳам мазкур мавзу ўз аксини топган.

Адабиётлар:

1. De Goeje M.J. Das alte bett des Oxus Amu-Darja. – Leiden, E.J.Brill, 1875.
2. Humboldt Alexander von. Asie centrale: recherches sur les chaines des montagnes et la climatologie comparée. - Paris: Gide, 1843.
3. Hugues Luigi. Il lago di Aral. // «Туркестанский сборник». Том 197. – 1874.
4. Аленицын В.Д. Аму-дарья // Живописная Россия. Т.Х. Средняя Азия. – Санкт-Петербург, 1889.
5. Бартольд В. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до XVII века. Соч. Т.3. – Москва: Наука, 1965.
6. В странах Средней Азии. Путевые впечатления Генриха Мозера 1882-1883 гг. // Русская старина. Год 19. 1888, №3.
7. Зияева Д. Орол денгизини тадқиқ этиш бўйича экспедициялар фаолияти / Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX – XX аср бошлари). – Тошкент: Академнашр, 2019.
8. Камолитдин Ш. Ўрта Осиёнинг қадимги туркий жой номлари. – Мозийдан садо. – 2006. – №2.
9. Каульбарс А.В. Низовья Аму-Дарьи, описанные по собственным исследованиям в 1873 г. – Санкт-Петербург, 1881.
10. Коншин А. М. Сарыкамышский озерный бассейн и Западный Узбой. (В кн. Изв. ИРГО. Т. 21.) – СПб., 1886. – С. 202-218.
11. Костенко Л. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. – СПб., 1880.
12. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Том 1. – Санкт-Петербург, 1911.
13. Лохтин В. Река Аму и ее древнее соединение с Каспийском морем. – СПб., 1879.
14. Маев Н.А. Топографический очерк. Материалы для статистики Туркестанского края. – Санкт-Петербург, 1872.
15. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975.
16. Остроумов Н. География Туркестанского края. – Санкт-Петербург, 1886.
17. Пропуск воды р. Аму-Дарьи по строению ея русла в Каспийское море и образование непрерывного водного пути от границ Афганистана до Петербурга. – Санкт-Петербург, 1893.
18. Раззоқов А. Сув ва ҳаёт. – Т.: Меҳнат, 1991.
19. Расулова Д. Француз тадқиқотчиларининг илмий экспедициялари / Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX – XX аср бошлари). – Т.: Академнашр, 2019.
20. Романов Н.К. Аму и Узбой. – Самара, 1879.
21. Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари. – Т.: O'zbekiston, 2019.
22. Стебницкий И.И. Обзор сведений о прежнем течении Амударьи в Каспийское море. – 1876.
23. Шульц В.Л. Гидрография Средней Азии. – Т.: Издательство САГУ, 1958.
24. Ўзбекистон Миллий архиви. И-1-фонд, 14-рўйхат, 466-иш, 63-варақ.

(Такризи: Б.Усманов – тарих фанлари доктори)